

HAREZM TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ *KISASU'L-ENBİYA*'DA KOŞ SÖZCÜĞÜ VE ANLAM ALANI

Fatih BAKIRCI*

Geliş Tarihi: Şubat, 2016

Kabul Tarihi: Mart, 2016

Öz

Türklük biliminde Harezmi Türkçesi (13-14. yy.) eserleri arasında değerlendirilen *Kısasu'l-Enbiya*, Arapçadan Farsçaya yapılmış bir peygamberler kıssası tercümesinin 709/1309-10 yılında Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzî (Ribât-ı Oguzî) tarafından Türkçeye uyarlanmasıdır. Bu uyarlama eser, özellikle ses ve biçim bilgisi açısından olduğu kadar söz varlığıyla da hem yazıldığı döneme hem de Türk dili tarihi çalışmalarına önemli katkılarda bulunmaktadır.

Koş ve *koşa* sözcüklerinin köken bilgisi ve tarihi Türk lehçelerindeki anlam ve kullanımları üzerinde durduğumuz ve yakın zamanda yayımlayacağımız çalışma sırasında *koş* sözcüğünün sadece *Kısasu'l-Enbiya*'da çok anlamlılık çerçevesinde değerlendirebileceğimiz altı farklı anlamda kullanıldığı tespit edildi. Sözcüğün dönem sözlüklerinde geçen birçok anlamına bu eserde rastlanması *Kısasu'l-Enbiya* için olduğu kadar dönemi açısından da bir zenginliktir. *Koş*un kullanımına dair bu anlam zenginliğini ortaya koymak üzere Aysu Ata tarafından hazırlanan metin ve dizin çalışmaları esas alınarak metinde 12 kez geçen sözcük anlam bilgisi bakımından incelenip dönem sözlükleri ve metinlerindeki anlamlarla karşılaştırılıp tanıklatma yoluna gidilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Koş, çok anlamlılık, eş seslilik, Kısasu'l- Enbiya, Rabguzi, Harezmi Türkçesi.

WORD OF *KOŞ* AND ITS SEMANTIC FIELD IN THE *KISASU'L-ENBİYA* THAT IS WRITTEN WITH KHWAREZM TURKISH

Abstract

Kısasu'l-Enbiya (Anecdotes of Prophets), considered among the Khwarezm Turkish works (13-14th century) within the Turkishness science, is the adaptation of the translation of anecdotes of prophets from Arabic to Persian to the Turkish language by Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzî (Ribât-ı Oguzî) in the year 709/1309-10. This work of adaptation significantly contributes to both the era it was written in and to the Turkish language history works in terms of sound and form information as well as the existence of words.

During the study which we shall publish soon and in which we laid emphasis on the origin information and history of the words *Koş* and *koşa* within the meaning and usage in Turkish dialects, it has been determined that the word *koş* was used in six different meanings which could be considered by our side pursuant to polysemy in *Kısasu'l-Enbiya*. Discovering the many meanings of the word already existing in the dictionaries of the era in this

* Yrd. Doç. Dr.; Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, fhbkrc@hotmail.com.

work shows the wealth of *Kıyasu'l-Enbiya* as well as the period it was written in. In order to put forth this richness in meaning with respect to the use of the word *Koş*, the word that was repeated 12 times in the text has been reviewed in terms of meaning information by means of taking as the basis the text and index works prepared by Aysu Ata and comparison was made between the dictionaries of the period and the meaning within the texts and the method of witnessing has been used.

Keywords: Koş, polysemy, homonymy, *Kıyasu'l-Enbiya*, Rabguzi, Khwarezm Turkish.

Ø. Giriş:

Türklük biliminde Harezmi Türkçesi (13-14. yy.) eserleri arasında değerlendirilen *Kıyasu'l-Enbiya* (KE), Arapçadan Farsçaya yapılmış bir peygamberler kıssası tercümesinin 709/1309-10 yılında Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzî (Ribat-ı Oguzî) tarafından Türkçeye uyarlamasıdır. Bu uyarlama eser, özellikle ses ve biçim bilgisi açısından olduğu kadar söz varlığıyla da hem yazıldığı döneme hem de Türk dili tarihi çalışmalarına önemli katkılar sunulmaktadır.

Leningrad (1. Public Library T.H.C. 71, 2. Or. Inst. C245, 3. Public Library Dorn 507, 4. Or. Inst. D45, 5. Or. Inst. D46, 6. Or. Inst. D43), Londra (British Museum Add. 7851), İsveç (1. University Library Of Uppsala, Nova 578 ve 580, 2. University Library of. Lund, Universitäts bibliothek), Paris (Suppl. Turc 1012) ve Bakü'de (Azerbaycan Cum. İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü) yazma nüshaları bulunan eser üzerine G. H. Arifgan, H. E. Boeschoten, M. Vandamme, Semih Tezcan, K. Grønbech, N. I. İlminskiy gibi araştırmacılarca çeşitli çalışmalar yapılmıştır (eserin nüshaları ve çalışmalarla ilgili geniş bilgi için bk. Ata, 2002: 19-21). Bu araştırmacılar arasında metin yayımı yapan isimlerden biri Aysu Ata'dır. Ata, önce yüksek lisans ve doktora tezi olarak hazırladığı çalışmasını daha sonra iki cilt hâlinde yayımlamıştır. Ata'nın bu iki ciltlik çalışmasının birinci cildinde eserin müellifi, nüshaları ve dil özellikleri üzerinde durulmuş; ardından çeviri yazılı metin hazırlanıp Londra nüshasının tıpkıbasımı verilmiştir (Ata, 1997: I). İkinci ciltte ise eserin söz varlığını bütünüyle ele alan gramatikal dizini yer almaktadır (Ata, 1997: II). Eserin metin yayımı üzerine bir diğer çalışma ise Taşkent'te Fazılov tarafından Arap harfli metnin Kiril harflerine aktarılması biçiminde gerçekleştirilmiştir (Fazılov, 1991).

Sözcüklerin anlam alanları tarihi, sosyal, kültürel ilişkiler ve çağrışımlarla değişip gelişmektedir. Bu anlam değişimleri ve gelişmeleriyle sözcükler, temel anlamlarının yanında yan anlamlar kazanarak çok anlamlı hâle gelirler. "Bir sözcüğün temel anlamını yitirmeden, çeşitli yollardan, temel anlamıyla mutlaka ilişkili olan yeni kavramları anlatır duruma gelmesi" (Aksan, 1971: 76) olarak tanımlanan dildeki *çok anlamlılık* dilin zenginliğini gösteren önemli unsurlardan biridir. Nitekim Ahanov'a göre "Dilin söz varlığının zenginliği, sadece kelime

sayısının çokluğuyla ölçülmez, aksine kelimenin anlam genişliği, çeşitli mecaz anlamlarda kullanılma imkânının genişliğiyle de ölçülür” (Ahanov, 1993: 106). Yine Aksan’a göre “bugün kültür dili sayılan dillerde birçok anlamlılık görülmektedir” (Aksan, 1996: 66).

Bir sözcüğün *çok anlamlılığı* ile *eş sesliliği* zamanla birbirine karışabilmekte veya her ikisini birbirinden ayırmak kolay olmamaktadır. Eş seslilik, “bir dilde anlam ve fonksiyonca farklı; fakat aynı ses değerine sahip şekillere denir.” (Karaağaç 1996: 34). Eş seslilikte “sözcükler arasındaki anlam bağı” önemseyenler olduğu gibi (Ahanov 1993: 114), “bir dilin belirli bir yer ve zamandaki konuşucuları tarafından ayrı kelimeler olarak anlaşılması”na (Karaağaç 1996: 35-36) dayandıranlar da bulunmaktadır. Bir sözcüğün eş sesli olarak sayılabilmesi için dil içi ve dil dışı olmak üzere çeşitli ölçütler ele alınmaktadır. Bütün bu farklı ölçütler makalenin konusunun dışında görüldüğü için bunlara ayrıntılı olarak burada yer verilmemiştir (geniş bilgi için bk. Erol 2008: 53, 56-59). Ahanov’un da savunduğu gibi daha çok “sözcükler arasındaki anlam bağı”nı dikkate alarak KE’de *koş* sözcüğünün eş sesliliği üzerinde durulmuştur.

Tarihî metinlerin söz varlığının zenginliğini ortaya koyarken belli anlam gelişmelerini geride bırakmış ve bu süre içinde yeni kavramları karşılayan bu çok anlamlılığa sahip sözcüklerin üzerinde durmak gerekir. Bu amaç doğrultusunda KE’de geçen *koş* “çift, iki, bir şeyin eşi” sözcüğünün temel ve yan anlamları ile eş sesliliği (sesteşi) üzerinde durularak eserin ve eser aracılığıyla dönemin söz varlığının anlam yönünden zenginliğine dikkat çekilecektir. *Koş* ve *koşa* sözcüklerinin köken bilgisi ve tarihî Türk lehçelerindeki anlam alanı üzerinde durduğumuz ve yakın zamanda yayımlayacağımız çalışma sırasında *koş* sözcüğünün sadece KE’de çok anlamlılık ve eş seslilik çerçevesinde değerlendirebileceğimiz altı farklı anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcüğün dönem sözlüklerinde geçen birçok anlamına müstakil olarak bu eserde rastlanması KE için olduğu kadar dönemi açısından da bir zenginliktir. *Koş*’un kullanımına dair bu anlam zenginliğini ortaya koymak üzere Ata tarafından hazırlanan metin ve dizin çalışmaları esas alınmış, metinde 12 kez geçen sözcük, anlam bilgisi bakımından incelenip dönem sözlükleri ve metinlerindeki anlamlarla karşılaştırılıp tanıklatma yoluna gidilmiştir. Ayrıca bu inceleme sırasında sözcükle ilgili bazı okuma ve anlamlandırmaların Ata’dan farklı olması gerektiği düşünülmüş ve bunlar Fazılov’un çalışmasıyla da karşılaştırılarak araştırmacıların dikkatlerine sunulmuştur¹.

¹ Resul Özavşar tarafından eser üzerine yapılan düzeltme çalışmasında ele alınan *koş* sözcüğüne yer verilmemiştir. bk. Kısasu’l-Enbiya Üzerine Düzeltmeler. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4, 2012, 2457-2472.

Kıyasu'l- Enbiya'daki Koş Sözcüğünün Anlam Alanı: Temel ve Yan Anlamlar ile Eş Sesslilik

I. Koş Sözcüğünün KE'deki Temel Anlamı:

❖ **koş:** KE 57v19; 77v2 “çift, iki, bir şeyin eşi” → ko:ş ‘a pair; one of a pair’ [bir çift; çiftten biri] (ED 670a); QOŚ ‘пара’ [çift] (DTS 460b).

KE'de iki örnekte “çift, iki, bir şeyin eşi” anlamları görülmektedir:

➤ Luṭ ‘aleyhi’s-selām Makdis (19) yerinde koş uy alıp aşıklık tarıyur erdi. (KE 57v19; Ata, 1997 I: 79). [*Lut, Allah'ın selamı onun üzerine olsun, Makdis yerinde bir çift öküz alıp buğday ekiyordu*].

➤ koş bölünlerini tararda tegme birer zülfdin

Kin burar kindik yıpar rīhū's-şabā bolup e[ser] (KE 77v2; Ata, 1997 I: 107). [*Bir çift saç bölüğü/İki (saç) bölüğünü taradığında her bir zülfünden amber ve göbek misk kokar, saba rüzgârı olup eser*].

Eski Uygur Türkçesinden itibaren *koş* 'un “çift, iki” anlamıyla kullanıldığı daha sonra ise hemen bütün tarihî Türk lehçelerinde sözcüğün bu temel anlamının devam ettiği görülmektedir. XI. yüzyılda Çince'den Uygur Türkçesine çevrilen *Altun Yaruk* (*Suvarnaprabhasa*) adlı sutrada *koş* “çift” sözcüğü geçmektedir: to<n>galar (15) erigi *koş* şala söğütning ikin (16) arasinta nırvan bolmış (32 (S. 17b); Kaya, 1994: 73). [*cesurlar<n> ulaştığı çift (şala <Skr. śāla “sögüt” ş. söğüt “sögüt ağacı” Eraslan, 2012: 604) söğüt ağacının (Buda'nın altında aydınlandığı söğüt ağacı) arasında nirvana<ya> ermiş*]. *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te de sözcük yine bu anlamıyla kullanılmaktadır: **qoş** “pair” [zawc]; q. biçek “shears” [miqrād]. q. qiliç [sayfāni] (Dankoff, 1985: C III, 144). **kōş** her şeyin çifti. (*kōş biçek*) (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 399).

Ayrıca metinde Aysu Ata tarafından “çift” anlamı verilen iki örnek daha bulunmaktadır. Bunlardan biri KE 15r1'de geçmektedir. Ancak sözcük metin bağlamında değerlendirildiğinde bizce *koş* değil *kuş* okunmalıdır. Arap harfli metni Kiril harflerine aktaran Fazılov'un çalışmasına da bakıldığında sözcüğün *kuş* olarak okunduğu görülmektedir.

Cebrā'îl keldi, aydı: ey Ādem kaçğurmağıl [15r] (1) bu kuş ornığa adın koş bergey, bu kuş saña taqı oğlanlarıña kıyametğa (2) tegi harām boldı (KE 15r1; Ata, 1997 I: 21).

Бу куш ўрниға азин куш бергай (Fazılov, 1991/1: 28).

→ Cebrā'īl keldi, aydı: ey Ādem kağğurmağıl [15r] (1) bu kuş ornığa adın kuş bergey, bu kuş saña tağı ođlanlarıňa kıyametđa (2) tegi ħarām boldı. [*Cebrail geldi ve dedi: Ey Ādem, kaygılanma, bu kuş yerine başka kuş verilecek, bu kuş sana ve çocuklarına kıyamete kadar haram kılındı*].

Ata tarafından *koş* okunan bir diğer sözcük ise E 123r10 satırda geçmektedir. Bizce yine sözcük, *koşlar* (قوشلار) “çiftler, eşler” değil *kuşlar* “kuşlar” biçiminde okunmalı ve anlamlandırılmalıdır. Aynı zamanda Fazılov'un çalışmasında da yine bu sözcük *kuşlar* olarak Kiril harflerine aktarılmıştır.

Neteg kim 'Īsī (10) su'āli mā'ide erdi bėrdi, İbrāhīm su'āli koşlar tirilmeki erdi bėrdi (KE 123r10; Ata, 1997 I: 172).

Нетакким Исо саволи моиде эрди, берди. Иброҳим саволи қушлар тирилмаги эрди, берди (Fazılov, 1991/2: 10).

→ Neteg kim 'Īsī (10) su'āli mā'ide erdi bėrdi, İbrāhīm su'āli kuşlar tirilmeki erdi bėrdi. [*Nitekim İsa<'nın> suali sofraydı, karşılık buldu; İbrahim<'in> suali kuşlar<in> dirilmesiydi, karşılık buldu*].

Bu bölümde İsa ve İbrahim peygamberlerin Tanrı'dan istedikleri mucizelerden bahsedilmekte ve söz konusu mucizede ise *kuşlar* geçmektedir. İsa'yla ilgili mucize *gökten sofr* (*maide*) *indirilmesi* olup Maide suresi 112-115. ayetlerde anlatılmaktadır. Havarilerin İsa'dan, Allah'ın gökten bir sofr indirmesini talep etmeleri ve İsa'nın duasıyla bu sofranın indirileceği bildirilmektedir: “Allah buyurdu ki: Ben onu yukarıdan size indiririm. Fakat bundan sonra her kim nankörlük edip kâfir olursa onu dünyada hiç kimseye yapmayacağım şiddette cezalandırırım.” (K/5, 112-115).

İbrahim peygamberle ilgili mucize ise *kuşların dirilmesi* hadisesidir. Bu olay, Bakara suresi 260. ayette Nemrut'un İbrahim peygamberden, Allah'ın ölüleri diriltmesini gözünle gördün mü, sorusu üzerine İbrahim peygamberin Allah'tan bunun nasıl olduğunu sorması; Allah'ın da İbrahim peygambere dört kuş alıp onları önce kendisine alıştırmasını ardından her birini parçalayıp bir dağa bırakmasını sonra da tekrar kendisine çağırmasını söylemesi şeklinde anlatılır: “Bir vakit de İbrahim: ‘Ya Rabbi göster bana ölüleri nasıl diriltirsin?’ demişti, ‘İnanmadın mı ki?’ buyurdu, ‘İnandım velâkin kalbim iyice yatışmak için’ dedi, öyle ise buyurdu: Kuşlardan dördünü tut da onları kendine çevir, iyice tanıdıktan sonra her dağ başına onlardan birer parça dağıt sonra da çağır onları sana koşa koşa gelsinler ve bil ki Allah hakikaten azizdir, hakîmdir.” (K/2, 260).

II. Koş Sözcüğünün KE'deki Yan Anlamları:

❖ **koş (atlıg):** KE 106v20 “koş (atlı), hükümdarın yanına katılan/koşulan at” → *koş at* ‘a king’s led or spare horse’ [hükümdarın yedek atı] (*canabatu’l-malik* Kaş. III, 126) (ED 670a).

➤ Yūsuf (19) atdın tüşdi atası birle körüşti, atasını altun kaşlığa mündürdi, on miñ (20) koş atlıg, barçası altun kümüş üstemliğ tört miñ kul oğlan kamuğı altun kırulu[ğ] (21) bu ‘azametliğ birle kirdiler Mısrğa (KE 106v20; Ata, 1997 I: 149). [*Yusuf (peygamber) attan indi, babasıyla (Yakup) görüşti, babasını altın<dan bir> kaşnyıya bindirdi, on bin koş atlı, hepsi altın gümüş kakmalı; dört bin köle hepsi altın kemerli bu şaşaa ile Mısır’a girdiler*].

Türk dilinin yazılı kaynaklarından takip edebildiğimiz kadarıyla sözcüğün bu anlamı, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ten itibaren atçılıkla ilgili özel bir anlam olarak kullanılmaktadır: **qoş** “reserve horse of king” [janāba] (Dankoff, 1985: C III, 144). **kōş at** hükümdarın yanına katılan/koşulan atın adıdır (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 399). Sözcüğün temel anlamı olan “çift, eş, iki” dışında, atla birlikte özel bir anlam alanı oluşturarak kullanılmasına KE’nin yazıldığı 14. yüzyılda da devam edilmektedir.

❖ **koş (sür-):** KE 15r13; 57v21; 162r16 “toprağı sürmek için birlikte koşulan iki hayvan (bir çift öküz)” → *koş çift-i gāv-i kār* ‘a pair of working oxen’ [çalışan bir çift öküz] (*San. 288r19*) (ED 670a).

➤ Ādem koş sürüp buğday tarıyurda uynı bir urdı uy yüzün ādemğa öwürdi (KE 15r 13; Ata, 1997 I:22). [*Ādem çift sürüp buğday ektiğinde öküze bir vurdu; <öküz>, yüzünü Ādem’e çevirdi*].

➤ Luṭ koş sürmekni koğdı. (KE 57v21; Ata, 1997 I: 80). [*Lut (Peygamber), çift sürmeyi bıraktı*].

➤ Ol dört uy boynunğa urdı. Melik sarāyığa koş sürdi (KE 162r16; Ata, 1997 I:22). [*O dört öküz<ün> boynuna taktı. Melik sarayına <doğru> çift sürdü*].

Sözcük, “toprağı sürmek için birlikte koşulan iki hayvan (öküz)” anlamıyla Eski Uygur, Karahanlı ve Kıpçak Türklük alanlarına ait metinlerde tespit edilememiştir. Doğu Türklük (Çağatay) alanı sözlüklerinden ise sadece *Abuşka*’da *ammā koş luğati hemān kadehde isti‘māl olunmaz, her maħalde, ki çift ıtlākı olsa anda isti‘māl ederler. Neteği Tārīh-i Enbiyā’da Ādem şafī şalavātu’llāhi ‘alayhi tārīhinde gelür: ve Cibrīl ‘alayhi’s-salām ħubūbāt keltürüp Ādem’ğa*

koş sürüp ékin ékmek *kā'idesin örgetti* (Kaçalın, 2011: 692-693) ve *Senglah*'ta *cift-i gāv-i kār* “çalışan çift öküz” (288r22) sözcüğün bu anlamının kaydedildiği görülür.

Ancak bu sözlüklerin meydana getirildiği dönemden önce sözcük, Harezmi Türklük alanı eserlerinden sadece KE'de “toprağı sürmek için birlikte koşulan iki hayvan (öküz)” anlamıyla üç farklı cümlede kullanılmıştır. Ayrıca bu alanın sözlüklerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de sözcüğün bu anlamının geçmediği görülmektedir (*bk.* ME 46-3; Yüce, 1993: 39, 147).

❖ **koş öküzlük (yér):** KE 124r21 “çift öküzlük (alan ölçüsü birimi)”

➤ Aymışlar: dört **koş öküzlük yèrni** sarāy kıldurdı. (KE 124r21; Ata, 1997 I: 174). [*Anlatmışlardır: dört çift öküzlük yeri saray yaptırdı*].

Tarihi metinlerde ölçü birimleri için metrik değerler dışında antropometrik birimler, doğadaki somut nesnelere metaforlardan yararlanılır (geniş bilgi için *bk.* Özyetgin, 2003: 195-204; Seyhan, 2007: 116-145). Ayrıca Eski Türkçeden itibaren bir “adet ölçüsü” olarak *koş* 'un “çift” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir (Eraslan, 2012: 171). KE'da bir alan ölçüsü birimi olarak kullanılan ve bir kez geçen sözcük öbeği metafora dayanmaktadır. Aynı zamanda ekin eken, tarlasını süren tarım toplumu için öküzün de önemini gösteren bir kullanım olarak dikkat çekmektedir. Karun'un hazinelerinin yerleştirileceği sarayın inşa edileceği alanın genişliğini tarif etmek için “çift öküzlük” şeklinde döneme özgü bir alan ölçüsü birimi olarak sözcüğün kullanıldığı görülmektedir. Birimin önüne sayı adı getirilerek alan ölçüsü birimi ifade edilmiştir. Dolayısıyla artık bu kullanımda *koş* 'un “çift, iki” anlamından ziyade *öküzlük* sözcüğüyle birlikte kavramlaşarak terimleşmesi söz konusudur.

❖ **koş kıl-:** KE 59r3 “çiftleş(tir)mek, (zorla) eşcinsel ilişkide bulunmak, livata yap(tır)mak (erkek erkeğe cinsel ilişki)”

➤ Yana aydı: siz erenlerni alur-siz (3) yol keser-siz, arkışını urup mälların alur-siz, encümende oturup halknı **koş kılur-siz** (KE 59r3; Ata, 1997 I: 81). [*Yine söyledi: siz erkekleri alırsınız, yol kesersiniz, kervan<ları>nı yağmalayıp mallarını alırsınız, mecliste oturup insanları çiftleştirirsiniz (eşcinsel ilişkiye zorlarsınız)*].

Ankebut suresi 29. ayetin iktibas edildiği Lut'la ilgili bölümde *koş kıl-* ifadesi geçmektedir. Aysu Ata tarafından bu sözcük sadece “çift” madde başı altında verilmiştir. Yine Suat Ünlü tarafından hazırlanan Harezmi-Altın Ordu alanı eserlerinin sözlüğünde KE'deki *koş kıl-* “çift yaratmak, eşli olarak yaratmak” KE 59r/3 (Ünlü, 2012: 337b) olarak anlamlandırılmıştır. Ancak ayetle ilgili mealler incelendiğinde buradaki *koş kıl-* için verilen

anlamıyla ayetteki anlamın örtüşmediği görülür: **الْمُنْكَرُ نَادِيكُمْ وَتَأْتُونَ فِي السَّبِيلِ أَوْ تَقْطَعُونَ لِرِجَالٍ لَتَأْتُونَ أَنْتُمْ**

Türkçe meali: “(Bu ilahi ikazdan sonra) siz ille de erkeklere yaklaşıp, yol kesecek ve toplantılarınızda edepsizlik yapacaksınız.” (K/29, 29; Yazır: <http://www.kuranikerim.com/melmalili/ankebut.htm>). **Türkçe tefsirli meali:** Siz, erkeklere [azgın bir şehvetle] yaklaşıp [cinsler arasında tabii olan] yolu kapatmıyor musunuz? Ve bu utanç verici suçları [açık] toplantılarınızda işlemiyor musunuz? (Esed, 1996: 809).

KE’de geçen *koş kıl-* ifadesini anlamak üzere Doğu ve Batı Türklük alanlarında yapılmış olan Kur’an tercümelemlerindeki Ankebut suresinde yer alan *munker* sözcüğünün Türkçeye hangi sözcikle aktarıldığını tespit etmenin sorunu biraz daha aydınlatacağı düşüncesiyle tercümelemlerdeki ilgili satırlar aşağıda verilmiştir:

Karahanlı Türkçesi dönemine ait Kur’an tercümelemlerinden İngiltere’deki Manchester-John Rylands nüshasında Ankebut suresinin sadece 1, 2 ve 44. ayetleri bulunmaktadır (Ata, 2004: 79).

İstanbul’da Türk İslam Eserleri Müzesinde yazma nüshası bulunan Karahanlı Türkçesi dil özellikleri gösteren satır arası Kur’an tercümesinde *munker*, “taplamağı” sözcüğüyle karşılanmıştır: Silür mü kélür silür erenké kesür silür yolnı keltürür silür (3) öz orunlarqız içindé taplamağunı, bolmadı (290r/2-3; Ünlü, 2006: 108). *taplamağı* “tanıyamamak, inkar etmek, tanımamak, korkup kaçmak, çekinmek, sakınmak, hoş görmemek, beğenmemek, çirkin karşılayıp vaziyetini değıştirmek” (Ünlü, 2006: 665).

Türkçe ilk Kur’an tercümelemlerinden biri olarak kabul edilen satır arası Türkçe-Farsça tercümelemlerinde Özbekistan nüshasında söz konusu sure bulunmamaktadır (*bk.* Üşenmez, 2011).

“Anonim Tefsir” (Müellifi Meçhul Kur’an Tefsiri/Orta Asya Kur’an Tefsiri) olarak bilinen Kur’an tercümesinin Leningrad Asya Müzesi kitaplığı Cod.Mus.As.332 co-Wabidow 1914 No: 2475 numarada kayıtlı nüshasında Ankebut suresi yer almamaktadır (*bk.* Usta, 2011).

Harezm Türkçesi dönemine ait satır arası Kur’an tercümesinde sözcük, “körksüz iş” olarak aktarılmıştır: “Siz mü kelür siz erenlerge, (8) tağı keser siz yolnı tağı kelür siz oltrur yirinizde körksüz işke?” (381a/7-8; Sağol 1993: 221). *körksüz iş* “çirkin ve kötü iş veya davranış” [*munker*] (Sağol, 1995: 96).

Murat Küçük tarafından Eski Anadolu Türkçesine ait satır arası ilk Kur’an tercümesi olduğu ileri sürülen metinde *munker* sözcüğü “yaman işler” olarak Türkçeye çevrilmiştir: Tahkik siz (4) irkeklere varursız dağı yolları keser-siz ve işler-siz cemā‘ at olup (5) yerlenüzde *yaman işleri* (428b/4-5; Küçük, 2014: 256). *yaman iş* “kötülük” (Küçük, 2014: 749).

Muhammed bin Hamza tarafından 15. yüzyılın başlarında Eski Anadolu Türkçesine çevrilen Kur'an tercümesinde *munker* sözcüğü “yöni bulunmaz nesene” olarak Türkçeye çevrilmiştir: “Ay bayık siz gelürsüz erenlere; dakı kesersiz yolu; dakı gelürsüz dirnegünüz yirinde, yöni bulunmaz nesene?” (190a-9=29/29; Topaloğlu, 1976 I: 322). *yöni bulunmaz nesene* (= *munker*): Meşru olmayan çirkin şey (Topaloğlu, 1978 II: 672).

Eski Anadolu Türkçesine ait bir başka Kur'an tercümesinde “münkir işler, yaman işler” şeklinde Türkçeye çevrilmiştir: Taḥkīk siz erlere varursız, şehvet dökürsüz, yolları kesersiz, işlersiz siz cemā'at olup oturgan yirlerde *münkir işleri, yaman işleri*. (282b/11; Karabacak, 1994: 235). *münkir* “inkar eden, kabul etmeyen”; *yaman* “kötü” (Karabacak, 1994: 490, 743).

Tarihi Türklük alanlarına ait yukarıda sıraladığımız Kur'an tercümelerinde geçen *taplamağ* “tanıyamamak, inkâr etmek”, *körksüz iş* “çirkin ve kötü iş veya davranış”, *yaman işler* “kötü, çirkin fiiller”, *yöni bulunmaz nesene* “meşru olmayan çirkin şey”, *münkir işler, yaman işler* “kabul edilemeyen kötü, çirkin fiiller” gibi sözcük veya sözcük öbekleri KE'deki *koş kıl-* eylemini açıklamaktan uzak olup daha çok genel ifadeler olarak nitelendirilebilir.

Ayette geçen *munker* “inkâr edilen, kabul ve tasdik edilemeyen, reddedilen, yapılması caiz görülmeyen; kötülük, hayasızlık, edepsizlik” anlamlarına gelen sözcüğün karşılığı KE'de *ḥalknı koş kıılır-siz* olarak aktarılmıştır. Anlaşılan meallerde genellikle “kötülük, hayasızlık, edepsizlik” davranışı olarak verilen ve çok da açık olmayan eylem KE'deki ifadelerle biraz daha açık ve somut bir eylemle belirtilmiştir. Dolayısıyla ayetteki bu eylemin ne olduğu daha sonra müfessirler tarafından açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili farklı yorumların bulunduğu Muhammed Ali Es-Sabuni'nin *Safvetü't-Tefasir* adlı tefsir kitabından anlaşılmaktadır.

Siz, erkekleri arkalarından kullanıyorsunuz. Bu, son derece pis ve adi bir şeydir. Tefsirciler şöyle der: Bu iş çok çirkin olduğu ve insanlar tabii olarak bundan tiksindikleri için Lût (a.s.)'un kavminden önce hiç kimse bunu yapmadı. Nihayet Lût kavmi bunu yaptı. Onlardan önce, hiçbir erkek başka bir erkekle cinsel ilişkide bulunmadı [*el-Bahr*, 7/149]. Siz öldürmek ve malların almak suretiyle yolcuların yolunu kesiyorsunuz. Lût kavmi, yol kesici idiler. İbn Kesir şöyle der: İnsanların yolunu keser, onları öldürür ve mallarını alırlardı [*muhtasar İbn Kesir*, 3/35]. Lokal ve meclislerinizde her türlü uygunsuzlukları açıkça yapıyorsunuz. Yaptığımız işin çirkinliği yetmedi mi de, bir de onu açıkça yaptınız? Mücâhid şöyle der: Birbirlerini görececek şekilde toplum önünde erkeklerle cinsî ilişki kuruyorlardı. İbn Abbas şöyle der: Gelip geçenlere müstehcen şakalar yaparak, uçkur çözerek, düdük çalarak ve benzeri çirkin davranışlarda bulunarak çakıl taşları atarlardı (Es-Sabuni, 1995: 481).

Bu açıklamalar içinde özellikle İslam dünyasının ilk müfessirlerinden kabul edilen hadis ve tefsir bilgini Mücâhid İbn Cebr'in (645-723) yaptığı yorum, KE'de yer alan eylemi daha çok açıklar niteliktedir. Tefsirlerden anlaşıldığı üzere Lut kavmi topluluk önünde “kötü, fena,

edepsiz, çirkin, uygunsuz, hoş olmayan” çeşitli eylemlerde bulunuyorlardı. Bu eylemlerin neler olduğu veya olabileceğine dair birçok davranış sıralanmıştır. Bunlar arasında KE’deki eylemler en çok örtüşen Mücahid İbn Cebr’in “Birbirlerini görecektir şekilde toplum önünde erkeklerle cinsî ilişki kuruyorlardı.” şeklindeki açıklamasıdır. KE’deki *encümende oturup halkını koş kıl* ile Mücahid’in belirttiği erkeklerin birbirleriyle cinsel ilişkide bulunması eylemi kastedilmiş olabilir. Çünkü toplandıkları yerde (*encümende*) toplumun gözü önünde “yapılan” veya yolların kesilmesi, kervanların yağmalanması, mallarına el konulması gibi zorla yapılan eylemlerin sıralandığı ayette insanlara çirkin diye nitelendirilen çeşitli davranışlarda bulunmaktadır. KE’de *koş* sözcüğü ile birlikte kullanılarak birleşik fiil yapısı elde edilen *kıl-* fiilinden dolayı bu çirkin davranışların “zorla yapıldığı veya yaptırıldığı” anlaşılmaktadır. Ayrıca *koş* sözcüğünün “çift, bir şeyin eşi, aynı” (ED 670a) anlamları dikkate alınır *koş kıl-* “çiftleş(tir)mek, (zorla) eşcinsel ilişkide bulunmak, livata yap(tır)mak (erkek erkeğe cinsel ilişki)” anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

III. Koş Sözcüğünün KE’deki Eş Sesli (Sesteş) Anlamı:

❖ **koş(-da sal-, kal-):** KE 189r9, 11 “konaklanan, nüzul edilen yer, menzil” → *koş xāne ve manzil* (*San. 288r 19*) ‘house, dwelling’ [ev, mesken, menzil] (ED 670a). *koş* قوش ‘maison’ [ev], ‘lieu de station’ [durma, duraklama yeri] (PdC 430).

➤ Anda Bahîrâ athîg rāhib bar (4) erdi, ... (5) Tevrît ve İncilde āhirû’z-zamān peygamberiniñ na’ tı ve şıfatı bitilmiş (6) erdi, anı körmüş erdi, ol peygamber munda bolğay tēp arkiş halkın konaklağayın tēp (7) karşı kelip kārṽān halkığa aydı: mundın ötseniz ot su tapmasız, tēp kārṽān- (8) -nı tüşürdi, ta’ āmlar anuqlap arkiş halkın eviñe üdedi. Ebū Cehl aydı: barçamız (9) barsağ yüklerimiz zāyi’ bolğay, tēp Muhammedni koşda salıp kittiler. Bahîrâ rāhib şavma’ a- (10) -dın bularğa utru çıktı Tevrît ve İncilde körgen şıfatını bularda tapmadı, ol ak bulut (11) hem bularda yok. Bahîrâ aydı: sizlerden kimerse kaldı mu? Ebū Cehl aydı: bir oğlan ‘aynuhu koşda (12) kaldı. ... (14) Andın soñ Muhammedni üdediler... (KE 189r9, 11; Ata, 1997 I: 268-269). [*Orada Bahira adlı bir rahip vardı. ... (Bu rahip) -Tevrat ve İncil’de ahir zaman peygamberinin övgüsü ve vasfi yazılmıştı- onu görmüşü, o peygamber burada olmalı diye kervan halkına konaklayın diyip huzurlarına gelerek onlara <şöyle> dedi: Buradan giderseniz su bulamazsınız, kervanı konaklattı. Yiyecekler hazırlayıp kervan halkını evine davet etti. Ebu Cehil dedi: Hepimiz gidersek mallarımız zarar görebilir, diyerek Muhammed’i konaklanan yerde bırakıp gittiler. Bahira rahip manastırdan bunlara doğru çıkıp yaklaştı. Tevrat ve İncil’de gördüğü vasfi bunlarda bul<a>madı, o ak bulut da bunların <üzerinde> yok.*

Bahira sordu: Sizden biri <dışarıda> kaldı mı? Ebu Cehil cevap verdi: Bir çocuk konaklanan yerde tek başına kaldı. ... Ondan sonra Muhammed'i çağırdılar.

Şam'da kalıntıları bulunan ve kendi adıyla anılan manastırda rahip olan Bahira'nın (Buheyra), Hz. Muhammed'in peygamberlik alametiyle ilgili anlatıldığı rivayetin yer aldığı bölümde *koş* sözcüğü iki kez (KE 189r9, 11) “nüzul edilen, konaklanan yer, menzil” anlamında geçmektedir. Ancak eser üzerinde çalışan Aysu Ata tarafından KE 189r9, 11'deki bu anlam belirtilmemiş, *koş* madde başında “çift” anlamı içinde sıralanmıştır.

koş sözcüğünün “konaklanan, nüzul edilen yer, menzil” anlamına tarihi dönem sözlükleri arasında tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk kez Mirza Mehdi Han tarafından 1172 veya 1173 (1758-1760) yıllarında tamamlanan ve Çağatayca-Farsça olarak hazırlanan *Senglah*'ta karşılaşmaktayız. Clauson da sözcüğün *Senglah*'taki bu anlamına başka metinde rastlamadığını ileri sürer: *koş xāne we manzil* (*San.* 288r 19) ‘house, dwelling’ [ev, mesken, menzil] (there is no other trace of this meaning) (ED 670a). Ancak *koş*'un “ev, mesken, menzil” anlamı yukarıda da belirtildiği üzere KE'da iki yerde geçmektedir.

Senglah'ta *koş*'un “ev, menzil; çift, eş; iki dolu kadeh; toprağı sürmek için birlikte koşulan iki hayvan (öküz); ekilebilir alan (tarla)” olmak üzere beş farklı anlamı sıralanmaktadır: *koş hāne ve manzil* (288r19); *cift ve zevce* (288r19); *dū-piyāle* (288r20); *cift-i gāv-i kār* (288r22); *maḥall-i zirā'at* (288r24). KE ile aynı tarihi dönem içinde yazılan ve Harezmi Türkçesinin söz varlığını önemli ölçüde yansıtan *Mukaddimetü'l-Edeb*'de [cüft kıldı sözni *koş* *koş* sözledi “tekrar tekrar konuştu” (ME 46-3; Yüce, 1993: 39, 147)] *koş*'un “ev, menzil” anlamı yer almazken Doğu Türkçesinin (Çağatayca) sözlükleri arasında bulunan *Abuşka* [*koş* “çift, iki dolu kadeh” (Kaçalın, 2011: 965)], *Zeban-ı Türki (Kélür-name)* [*koş cāy būden, sezā-vār būden, şāyeste būden* (T 35^b/4 || N 21^a/1; Kara, 2011: 358)], *Lugat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani*'de [*koş cift, koşa şey'i, dū-gāne, ber-ā-ber, be-hem* (§§ 237b)] de bu anlama rastlanmaz.

Dönem sözlüklerinde “ev; menzil, konaklanan, nüzul edilen yer” anlamına gelen *koş* sözcüğü ile “çift, iki, bir şeyin eşi” anlamındaki *koş* sözcükleri aynı madde içinde verilse de bizce bu iki sözcük ortak bir kökten değil ayrı iki kökten gelmekte ve eş sesli (sesteş) sözcükler olarak kullanılmaktadır. 1. *koş* “ev; menzil, konaklanan, nüzul edilen yer” <*ko-ş <*ko-‘konmak, oturmak, yerleşmek’ (→ *ko:n-* <*ko: ‘to settle down’ ED 632a) 2. *koş* “çift, iki, bir şeyin eşi” <*kō-ş <*kō- ‘koşmak, eklemek, birlikte iş görmesi için bir şeyi başka birinin yanına katmak’ (→ *koş* <*kō-ş Kaçalın 2011: 965).

Sonuç:

Koş sözcüğü KE’de, hemen bütün Türklük alanı metinlerinde kullanılan 1. “çift, iki, bir şeyin eşi” temel anlamının yanı sıra bu metin için daha önce üzerinde durulmayan

2. “koş (at), hükümdarın yanına katılan/koşulan at”,
3. “toprağı sürmek için birlikte koşulan iki hayvan (bir çift öküz)”,
4. “çift öküzlük (alan ölçüsü birimi)”,

5. “çiftleş(tir)mek, (zorla) eşcinsel ilişkide bulunmak, livata yap(tır)mak (erkek erkeğe cinsel ilişki)” şeklinde dört yan anlamla birlikte toplam beş farklı kavramı karşılamaktadır. Bir de bu anlam alanına sözcüğün eş sesli olan, belki de zamanla karıştırılmış veya ayrı iki kökten geldiği unutulmuş, *koş* “konaklanan, nüzul edilen yer, menzil” sözcüğünü eklemek gerekir. Böylece metindeki çok anlamlı ve eş sesli olarak kullanılan sözcüklerden biri olan *koş*, metnin ve metnin dâhil olduğu Harezmi Türkçesinin söz varlığının anlam bilim açısından zenginliğine bir işaret. Bu nedenle başta KE’de olmak üzere dönemin bütün eserlerinde çok anlamlılık açısından art zamanlı ve dönemi içinde eş zamanlı bir metotla incelemenin yapılması bu zenginliği somut bir şekilde ortaya koyacaktır. Bu şekilde yapılacak çalışmaların sayısı arttıkça bir yandan sözcüklerin kavramlaşma süreç ve yolları bir yandan da kültür tarihimizdeki yeri ve anlam alanları ortaya çıkmış olacaktır.

Kaynaklar

- AHANOV, K. (1993). *Til Biliminiñ Negizderi*. Almatı: Sanat Baspası.
- AKSAN, D. (1971). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- AKSAN, D. (1996). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınları.
- ATA, A. (1997). *Nāşırü’-d-dīn Bin Burhānüd’-dīn Rabğuzī Kıssaşü’l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım. II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (2002). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mehdī Xān, (Faksimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson)*. London.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford. (ED).

- COURTEILLE, P. d. A. (1870). *Dictionnaire turk-oriental*, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mşr-Ali-Chir-Navâi. Paris MDCCC LXX. (PdC).
- DANKOFF, R. ve KELLY, J. (1982-1984-1985). *Mahmūd al-Kāṭiyārī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) Part I-II-III*. Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Cambridge. Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dīvānu Lugāti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EROL, H. A. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ESED, M. (1996). *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*. (çev. C. Koymak, A. Ertürk). 2. Cilt, İşaret Yayınları.
- ES-SABUNİ, M. A. (1995). *Safvetü't-Tefâsir Tefsirlerin Özü*. 4. Cilt, (çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz). İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- FAZİLOV, E. İ. (1991). *Kıyas-ı Rabguziy 1-2*. Taşkent: Yazuvçi Neşriyatı.
- KAÇALİN, M. (2011). *Niyazî, Nevâyî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARA, F. (2011). *Muhammed Yakub-ı Çingî, Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- KARABACAK, E. (1994). *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish (Part I: Introduction and Text)*. Harvard. University Press.
- KARAAĞAÇ, G. (1996). Eş Yazınlık, Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, 31-55.
- KÜÇÜK, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NADALYAEV, V. M., NASİLOV, D. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad. (DTS).
- ÖZAVŞAR, R. (2012). Kıyasu'l-Enbiya Üzerine Düzeltilmeler. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4, 2457-2472.
- ÖZYETGİN, M. (2003). Eski Türkçede 'Ölçü'. *Mustafa Canpolat Armağanı*. Ankara: Yayımlayanlar: Aysu Ata, Mehmet Ölmez 195-204.
- SAGOL, G. (1993, 1995). *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Khwarazm Turkish = Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (Part I: Introduction and Text), (Part II: Glossary)*. Harvard.

- SEYHAN, T. (2007). Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Cilt 4, Sayı 2 (Haziran 2007), 116-145.
- Şeyh Süleymân Efendi-i Özbekî el-Buhârî (1300/1882). *Luğat-i Çağatay ve Türkî-i ‘Osmânî*, İstanbul [rümî] 1298: [*Türk Dilleri Araştırmaları*. Cilt 13. İstanbul 2003]. (ŞS)
- TOPALOĞLU, A. (1976, 1978). *Muhammed bin Hamza - XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış ‘‘Satır Arası’’ Kur’an Tercümesi – 1. Cilt (Giriş-Metin). 2. Cilt (Sözlük)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- USTA, H. İ. (2011). *Orta Asya Kur’an Tefsiri*, Ankara: Poyraz Ofset Matbaacılık.
- ÜNLÜ, Suat (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- ÜŞENMEZ, E. (2013). *Türkçe İlk Kur’an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-İnceleme- Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- YAZIR, E. M. H. *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali*. (Çevrimiçi) <http://www.enfal.de/melmalili/nisa.htm>.
- YÜCE, N. (1993). *Ebu’l-kâsım Cârullâh Maḥmūd Bin ‘Omar Muhammed Bin Aḥmed Ez-Zamaḥşarî El-ḥvârizmî, Mukaddimetü’l-Edeb ḥvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı.